

Валентина БАРЧАН

НЕВОЛЬНИЧА ЛІРИКА ВАСИЛЯ ГРЕНДЖИ-ДОНСЬКОГО (ЗБІРКА «В ТЮРМІ»)

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія. Соціальні комунікації. Випуск 23.
УДК 821.161.2-1.069 (477.87).075.8

Барчан В. Невольничка лірика Василя Гренджі-Донського (збірка «В тюрмі»); 10 с.; кількість бібліографічних джерел – 4; мова – українська.

Анотація. У статті проаналізовано основні мотиви, жанрово-стильову своєрідність збірки В. Гренджі-Донського «В тюрмі».

Ключові слова: тюремний цикл, громадянська лірика, ідеї стоїцизму, національна самосвідомість, екзистенційні мотиви, вірші-звертання, вірші-послання.

Summary. The main motives, genre and style originality of V.Grendzha-Dons'kyj's poetry collection «In Prison» are analyzed in the article.

Key words: prison cycle, civil lyrics, ideas of Stoicism, national self-consciousness, existential motives, verse-address, verse-epistle.

Аннотация. В статье анализируются основные мотивы, жанрово-стилевые особенности сборника В.Гренджи-Донского «В тюрме».

Ключевые слова: тюремный цикл, гражданская лирика, идеи стоицизма, национальное самосознание, экзистенциальные мотивы, стихи-обращения, стихи-послания.

Епоха Карпатської України, що була кульмінацією боротьби українців Закарпаття за незалежність, знайшла художнє втілення в поетичній творчості В.Гренджі-Донського. Розгром Карпатської України й окупація краю Угорщиною навесні 1939 року супроводжувалася кривавою розправою над українськими патріотами, жорстоким придушенням національного відродження. Про це свідчать сторінки щоденника В. Гренджі-Донського як очевидця й безпосереднього, найазктивнішого учасника тих подій. Сам поет був заарештований угорцями в Тячеві й перебував у в'язниці та концтаборі. На щастя, у його кишенях залишилися два редакторські блокноти й кілька олівців, які він сховав під підшивкою кожуха і при можливості занотував події та віршував. Двадцять дві поезії, написані у в'язницях Тячева, Кривої та в концтаборі Варюлапоша протягом березня-липня 1939 року склали рукописну збірку «В тюрмі». Видруковані в першому томі дванадцятитомного видання «Творів Василя Гренджі-Донського», вони не були предметом детального наукового аналізу. В окремих працях цей цикл згадується лише побіжно [1; 2], а тому його ідейно-художній аналіз є актуальним.

Тюремні вірші В. Гренджі-Донського продовжують традицію українського письменства і вписуються в ряд циклу «В казематі» Т. Шевченка, «Тюремних сонетів» І. Франка. Вони є ще одним підтвердженням того, що поет, за словами Лесі Українки, і «в темниці буде вільний», бо для його дум-чарівниць «нема на світі / Ні застави, ні границі» («Давня казка»).

Вірші тюремного циклу, на відміну від попередніх творів автора, несуть нове ідейно-художнє

наповнення. Вони глибоко драматичні. Слово поета ввібрало в себе гіркий жаль і глибоку тугу, усвідомлення смертельної небезпеки і протест непокірного, бунтуючого серця. Драматизм лірики зумовлений кількома чинниками. По-перше, переживаннями краху національних змагань, трагедією нищення січовиків-патріотів чехословацькою владою, що не лише спостерігав, але й зазнав поет особисто. Боляче вражала патріота-борця і психологія юрби, яка супроводжувала в'язнів криками «Повісити, повісити їх!», кидала камінням, штовхала. «Я мав щастя, – пише в щоденнику В. Гренджа-Донський, – що одягнув ногавиці піжами, а то у січових штанах були б мене роздерли на кусні» [4, с.283]. Отже, відвічна проблема героя (а у випадку В. Гренджі-Донського – це й митець) і юрба наклалася й на його долю. По-друге, драматизму творам надавало й особисте переживання за дружину та доньку, залишених у Хусті. Таким чином, художній світ поезій – це розтин душі ліричного героя, що потрапив у екстремальну ситуацію. У ній злилося все воєдино: особисте й громадянське, національне й загальнолюдське.

Головне місце в почуттєвій гамі ліричного героя займають емоції, зумовлені хвилюванням, турботою про рідних, передбаченням довічної розлуки. Поет-в'язень позбавлений можливості реального спілкування з ними. Розпачу додало й те, що співкамерники, як записує у щоденнику В. Гренджа-Донський [4, с. 283], тячівські урядовці Цара та Осурський, яких мадярська Національна Рада вирішила відпустити, відмовили поетові у проханні сповістити дружину про його перебування в тюрмі. Тому романтичні прийоми поетики дали можливість виразити стан «полоненої»

душі. До сил природи звертається ліричний герой у вірші «Вістка з тюрми», переповідаючи їм свої бажання: передати «скупеньку вістку» дружині й донечці Алісці. Найнадійніший у такій комунікації є традиційно образ буйного вітру, тому йому звіряє ліричний герой тривоги свого серця:

*Вітре буйний, я тебе благаю,
дай їм вістку, їх люблю, кохаю,
ох, потиши ти їх у горюванні,
ці рядки неси на крилах,
може вже останні... [3, с. 337].*

Твори тюремного циклу набирають нових емоційних відтінків і екзистенційної глибини. Закономірними тут є мотиви передсмертного послання, заповіту. Характерно, що в поезіях «Думки за ґратами», «Моїй донечці» ці мотиви репрезентують ліричного героя як неповторну індивідуальність, розкривають його глибоко людські якості й одночасно утверджують як стоїчну особистість. Ліричної тональності віршам надає щирість інтимних зізнань: «люблю вас, дорогі мої, / як любити цвіт росу», «той час, що з вами я пробув, / був наче гарний сон». Драматизм досягається засобом протиставлення: «а я свій хрест несучу», «та ось мене тиран замкнув / в тюрму у свій полон». Стоїцизм виражається у вжитій автором формі звертання ліричного героя до доньки закарбувати пам'ять про батька як героя, що «за справу загинув» («Думки за ґратами»).

Фізичні, моральні, психологічні випробування поета зумовлюють екзистенційну наповненість творів. Ретроспективний огляд героїчної історії, в якій монументальними постатями височать «козаки на Запоріжжю», Байда, Гонта, Залізняк, яких «ворог не привабив / ні муками, ні золотом своїм», потверджують його в переконанні, що «світом двигают / не божевільні – а святі», що їхня героїська енергетика вливається в сучасні покоління, наснажуючи їх. У полі художнього осмислення митця такі екзистенціальні категорії, як життя / смерть / безсмертя:

*Ми можемо померти,
але народ повинен жити...
для нас і муки не страшні,
нам все одно,
чи нас повісять за ребро,
чи нас спалять в вогні,
проколють нас залізом,
чи в колесі загинем, –
ми свій народ, свій рідний люд
любити не покинем! [3, с. 339].*

Як бачимо, поет піднімається над своїм слабким людським еством і вивисується в іпостасі сильної особистості з усвідомленням необхідності жертвності заради ідеї. Смерть втрачає для нього свою фізичну сутність і стає виявом зміни форми буття:

*Ми знаємо, що люди ми смертельні
і нам також колись прийдуть на зміну,
ми є лишень короткі епізоди
всієї вічності, а вічність та –
це наш народ і наша Україна,
навіки вічна і свята [3, с. 339].*

Громадянське органічно переливається в Гренджі-Донського в особисте, між ними немає межі. Ліричне звертання до «рідної дитини», «любобі донечки» наповнюється громадянським пафосом. Ліричний герой наставляє доньку бути гордою, тримати високо голову, традиції народу шанувати, над все кохати свободу і від варварів не просити ласки.

Поет актуалізує значення історії для формування духовності людини, її засадничих основ як цілісної особистості, громадянина. Історична пам'ять є основою як особистісної, так і національної самосвідомості. Конкретика подій акумулюється в поета в позасвідомому, трансформується в історичну пам'ять. Ці світоглядні засади митця втілені у звертанні-заповіті до доньки:

*А зродиш ти дочок, синів,
вщети до них ще від коліски
ненависть до цих деспотів, тиранів,
сто раз проклятих ворогів.
про Хуст ти їм оповідай,
оповідай про «Красне поле»...
навчай любити Рідний Край,
ту мозолисту Україну,
життя за неї положити,
за неї битись до загибуні... [3, с. 339].*

В.Гренджа-Донський створив у тюремній збірці чи не найповніший трігчний образ Красного Поля. Цикл «Юнацькі могили» – це реквієм за полеглими «за волю», за тими, «що цю землю боронили, / кров'ю оросили». Перший вірш – це своєрідний плач-голосіння, у якому драматичної напруги надають слова-звертання (хлопці, милі хлопці), рефрен на початку строф та в рядках, питальні інтонації, що підсилюють почуття туги, розпачу, безповоротної втрати і своєї відокремленості від загиблих:

*...чом я не між вами,
не між вами, козаками?
Чом я в порох не звалився?
Під малярськими штиками
чом я опинився? [3, с. 340].*

Другий вірш триптиху побудований на антитезі, яка увиразнює трагедійність подій: величає свято визволення протиставлене кривавому Красному Полю, наш стяг, що майорів на замку – зламаному прапору, коли «полягли борці преславні». Лірична тональність вірша досягається романтичними прийомами персоніфікації природи («стоять верби над рікою, / журбою повиті»), звертанням ліричного героя до сучасників зібрати кістки героїв і як святощі схоронити у спільну могилу.

Свобода для Гренджі-Донського – категорія вічна, властива як фізичному тілу, так і душі. Тому, ідентифікуючи свободу власної душі зі свободою національною, ліричний герой в останньому вірші просить, щоб його накрили стягом рідним, бо для нього це – символ національної волі:

*З ним принаймні у могилі
хай буду свобідним [3, с. 342].*

Завершується твір пафосним закликком любити рідну Україну, гоїти оцю руїну, гуртувати сили та єднатися навколо великої ідеї:

*Ніколи ви не женіте
в чужі млини воду,
один одного любіте,
з одного ви роду!* [3, с. 343].

Тяжкі умови в'язниці, психологічний стан людини, позбавленої волі, зумовлюють пісенний мотив, у якому домінує туга-плач, звертання арештанта до ясного сонця. Елементи психологізованого пейзажу – «похмуре синє небо», «скрізь так сумно і так тихо, / лиш десь ворон криче...» є засобом вираження суб'єктивного світу ліричного героя («Ой, похмуре небо...»). У вірші «Ходить стара ненька» постає образ нещасної матері, яка ходить навколо тюрми з надією побачити сина. Ліризує картину звертання неньки до сина та відповідь ув'язненого героя, що сповіщає про його розстріл.

Щоденникові записи Гренджі-Донського, спомини сучасників переконливо свідчать, як стоїчно зносив він знущання й тортури в тюрмі. І головне – не втрачав самовладання, сили духу, відстоював людську честь, власну гідність. Такими якостями наділений і ліричний герой поезій «Ще б'ються хлопці», «І доки ще?...», «Смерти не боюся!», «У прокуратора». Воля для нього – це органічна необхідність буття, а тому тюремна камера, холодні мури стають понад смерть. Ліричний герой Гренджі-Донського – це сміливий, безстрашний воїн, лицар. Для нього навіть за ґратами неприйнятна фізична пасивність, коли «край у неволі, народ у ярмі». Так постає випсаний у дусі неоромантизму піднесений образ воїна-патріота – «там у полі, де свищуть гармати, / серед куль і вітру з штиком у руках».

Ліричний герой здатен на самопожертву, але свою смерть готовий сприймати як людина, що має право на свободу вибору:

*Нехай я загину не тут, у темниці,
а там, де гармати ревуть і гучать,
де сиплють громами гарячої криці,
де кулями косять, шаблями дзвенять,
де пуга ламають, де родиться воля,
де клич на атаку дзвенить у сурмі,
нехай я загину десь там серед поля,
а не в руках ката, в неволі, в тюрмі*

[3, с. 345].

Стоїчною особистістю в ліриці В. Гренджі-Донського є не просто людина, а Поет. У вірші «У прокуратора» автор торкається мотиву вищого покликання митця і в його трактуванні є досить близьким до Лесі Українки («Давня казка»), І. Франка («На ріці вавилонській – і я там сидів»). Його героя-в'язня – «поета, письменника, оратора», прокуратор схиляє до співпраці з новим режимом в обмін на добробут:

*«Будь чим хоч», лиш бий у наші дзвони,
ти собі угро-рутенем будь,
бардом свят-степанської корони,
до кар'єри маєш вільну путь* [3, с. 355].

Словами-відповіддю: «Моя бандура не для вас!» поет стверджує, що не має вищих цінностей над особисту свободу, що в його музі не лише людська, а й вища воля:

– Пане Репай, син я Верховини,

*не для мене золотий прибор,
не для мене, вільної людини,
ваши методи і ваш терор.
– Вчора петлю просите на шию,
а сьогодні ласки повен рот...*

*Ні, мій пане, радше тут погину,
Ніж я маю зрадити народ!* [3, с. 354].

За найтяжчих умов перебування в тюрмі В. Гренджі-Донський залишався письменником – публіцистом і поетом. У щоденникових записях він свідчив, а у віршах створив художню візію того, як турбувалася про нього дружина, як, незважаючи на ризик, передавала «блокнот і олівець», ховаючи « у термос... у скляничку». Поет усвідомлює свій святий обов'язок закарбувати для історії кривавий час, увічнити героїв, затаврувати катів. Так увиразнюється у вірші «Лиш смерть вирве з рук мій олівець» образ нескореного поета:

*Про це поводження шалене
писатиму і серед мук,
папір та олівець від мене
лиш Смерть зубата вирве з рук* [3, с.346].

Креативна картина страждання в'язнів-патріотів у віршах «Велика п'ятниця в тюрмі», «Христос Воскрес...» набуває асоціативності й розширюється від конкретних явищ до символу: страждання як подолання смерті. Поет свято вірить у те, що «прийде і наше свято, / ... прийде і наш «воскрес!».

Поезії циклу «В тюрмі» відтворюють екстатичний стан душі ліричного героя, вони відзначаються своєрідною гамою людських почуттів, настроїв, емоцій. У них органічно переплітаються експресія й ліризм, що є вираженням психічного стану ліричного героя. Непереборне прагнення до волі зумовлює необхідність звертання ліричного героя до вищих сил, що дає відчуття віртуальної свободи. У Вірші «Прощай, Іване Попе!» символом волі є гора Піп Іван. Поет створює цікаву асоціативну модель, побудовану на антитезі, закладеній у пейзажному малюнку. Навколо завесніло, «прегарно гріє сонце золоте», та в'язневі тяжко «крізь ґрати це глядіти». Він втрачає надії на визволення, йому «у серці, наче сотня ран». Однак споглядання гордого і пишного Івана Попа, що «в сріблі сяє» і холодно дивиться в долину, стримує ліричного героя від розпачу, пробуджує спогади, відновлює мрії, а, значить, дає надію на життя.

Характеристичною ознакою тюремних поезій Гренджі-Донського є нарративна модель – сповідь ліричного героя, вилив його розтерзаної, але нескореної душі. Фізична й психологічна просторова обмеженість компенсується саме таким нарративним прийомом. «Вихід» у простір, єднання людської душі з космосом відбувається через думку й слово. Звертанням до гори, річки Тиси чи вітру, як це спостерігаємо й у вірші «Рідний вітре», зреалізовує факт енергетичного обміну зі світом:

*Ой повій, ти вітре, у долину,
Принеси нам запах Верховини
І цілуй нас поцілунком рідним,
Хоч потіху, хоч надію
Дай же в'язням бідним* [3, с. 354].

Стоїчна особистість тюремної лірики В. Гренджі-Донського, втілена в образі ліричного героя-в'язня, нескореного поета, доповнюється героїчними портретами Василя Вайди («Остання куля») та невідомої дівчини («Баляда про дівчину з багнетом у грудях»). Обидва твори мають подієвий характер. Це дало можливість авторові не лише створити образ патріота – хлопця-гімназиста, який два дні стримував «машинним крісом» «веряцький міст на Тисі», але й показати масштабність, героїку й трагедію боротьби на Красному Полі. Разом із цим акцентовано на народному характері боротьби. Баладний мотив другого вірша ліризує образ дівчини, яка носила квіти на могилу загиблого від мадярської кулі коханого хлопця, була схоплена

жандармами і, за вчинений спротив, загинула від ворожого багнета.

Епічний елемент у заключних віршах збірки дав можливість авторові відтворити особистісні та суспільні події не лише на чуттєвому, а й конкретно-реалістичному рівні.

У підсумку зазначимо, що збірка «В тюрмі» розширює проблемно-тематичний спектр поетичної творчості В. Гренджі-Донського, вносить у його громадянську лірику актуальні мотиви. Художнє втілення ідеї стоїцизму, індивідуального й суспільного вияву національної свідомості, що досягло своєї кульмінації в героїці й трагедії Карпатської України, має не лише літературне, а й історичне значення.

Література

1. Барчан В. Поетична творчість Василя Гренджі-Донського: навчальний посібник / Валентина Барчан / [передм. Б.М.Качура]. – Ужгород: Карпати. – Інформаційно-видавничий центр ЗППО, 2004. – 152 с.: іл.
2. Одарченко П. Співець Срібної Землі / Петро Одарченко // Твори Василя Гренджі-Донського: У 12 т. – Видання Карпатського Союзу, Інк. Відділ у Вашингтоні, Д.К., 1990. – Т. 11: Похорон поета. Огляд творчості / [літ. редакція: проф. д-р Василь Лев і ін., редакція англ. тексту: Мрр. Імре Кардашинець]. – 1990. – С. 280–285. Мушинка М. Гіркий хліб письменника-емігранта // Українське слово. Хрестоматія... У 4-х кн. – К.: Рось, 1995. – Кн.4. – С.161-168.
3. Твори Василя Гренджі-Донського: У 12 т. – Видання Карпатського Союзу, Інк. Відділ у Вашингтоні, Д.К., 1990. – Т. 1: Шляхом терновим. Поезії. / [літ. редакція: проф. д-р Василь Лев; друге видання]. – 1990. – С. 335-356.
4. Твори Василя Гренджі-Донського: У 12 т. – Видання Карпатського Союзу, Інк. відділ у Вашингтоні, Д.К., 1990. – Т. 8: «Щастя і горе Карпатської України». Щоденник / [літ. редакція: проф. Василь Лев]. – 1990. – С. 1–423.

Барчан Валентина Володимирівна – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української літератури УжНУ.